

UDK 725.94:929 Aleksandar I Karađorđević(497.13 Varaždin)"1939/1945"

DOI: 10.19090/gff.v50i1.2584

orcid.org/[0000-0001-8968-9382](https://orcid.org/0000-0001-8968-9382)

Originalni naučni rad

Vladimir Huzjan *

Zavod za znanstveni rad

Hrvatske akademije znanosti i

umjetnosti u Varaždinu

KAKO SU U VARAŽDINU HVALILI I VRIJEĐALI KRALJA ALEKSANDRA I. KARAĐORĐEVIĆA, PODIGLI MU PA SRUŠILI SPOMENIK?*

U ovome radu opisat će se dijelovi povijesti grada Varaždina prve polovice 20. stoljeća koji su doveli do postavljanja spomenika kralju Aleksandru I. Karađorđeviću (1888.-1934.), jedinom takve vrste na tlu današnje Republike Hrvatske. Opisat će se postupak odabira idejnog rješenja, svečanost otkrivanja te događaji koji su doveli do njegova rušenja. Kako se 2024. obilježavala 90. obljetnica atentata i smrti kralja Aleksandra u Marseilleu, cilj istraživanja je prikazati političke posljedice toga čina u Varaždinu. Najvećim djelom istraživanje je provedeno u Državnom arhivu u Varaždinu, gdje se čuvaju dva svežnja spisa *Odbora za podignuće spomenika Viteškom Kralju Aleksandru I. Ujedinitelju u gradu Varaždinu*, te u Gradskom muzeju Varaždin. Spomenik kralju Aleksandru u Varaždinu nalazio se na glavnom gradskom trgu sve do travnja 1941. kada je početkom Drugog svjetskog rata u Hrvatskoj i uspostavom Nezavisne Države Hrvatske uklonjen. Trenutak rušenja spomenika fotografski je dokumentiran i predstavlja historiografski raritet. Ne zna se gdje je spomenik danas, vjerojatno je rastopljen, a bronca iskorištena za ratne potrebe. Postoji mogućnost da je dio spomenika sačuvan u privatnoj zbirci. Danas u Varaždinu ne postoji *in situ* obilježje koje bi govorilo da je tu ikada postojao ikakav spomenik.

Ključne riječi: Varaždin, Spomenik kralju Aleksandru I. Karađorđeviću, Antun Augustinčić, Kraljevina Jugoslavija, Drugi svjetski rat, Nezavisna Država Hrvatska.

* vhuzjan@hazu.hr

** Zahvaljujem Državnom arhivu u Varaždinu i Gradskom muzeju Varaždin na susretljivosti pri istraživanju te dozvoli za objavu fotografija. O temi je autor pisao u: Huzjan, V. (2010.), O primjerima projugoslavenski orijentirane varaždinske gradske uprave prema kralju Aleksandru I. Karađorđeviću. *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 21, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 219-251; Huzjan, V. (2017.). Varaždin i vojska u međuratnom razdoblju (1918.-1941.), Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Posebna izdanja – knjiga 27, Zagreb-Varaždin, 153-162. Dosadašnja saznanja dopunjena su novim istraživanjima i predstavljena u ovom radu.

1. UVOD

Nisu Varaždinci bili jedini u Hrvatskoj koji su klicali rušenju Austro-Ugarske Monarhije i stvaranju prve južnoslavenske državne zajednice koja je trebala biti jednaka za sve njene građane, niti su Varaždinci bili jedini koji su se ubrzo razočarali jer se to nije ostvarilo. Ovako je vijest o ujedinjenju 1. prosinca 1918. dočekanu u Varaždinu i zabilježena u lokalnom tisku:

"Vijest o proglašenju ujedinjenja kraljevine Srbije sa Hrvatskom i Slovenijom u zajedničku kraljevinu Srba, Hrvata i Slovenaca stigla je u Varaždin na odbor Narodnoga Vijeća u ponedjeljak u 9 sati na večer. Kako je u to vrijeme bilo gradjanstvo u pozorištu, to je ravnatelj g. Mitrović sa pozornice pročitao radosne vijesti o narodnom našem ujedinjenju i proglašenju kralja Petra za vladara Srba, Hrvata i Slovenaca. Općinstvo je na to ustalo sa sjedala i oduševljeno udarilo u pljesak i klicanje. Iz loža i partera orilo se: Živio kralj Petar prvi, kralj svih Jugoslavena, živio kraljević Aleksandar, živila kraljevina Srba, Hrvata i Slovenaca. Na to je glazba zaigrala hrvatsku himnu *Lijepu našu domovinu* i srpsku himnu *Bože pravde*, koju je općinstvo stojeći saslušalo, a onda opet udarilo u klicanje slobodi i narodnoj našoj državi." (*Volja naroda*, 5. 12. 1918., 2).

Želja Hrvata za federalnim uređenjem i Srba za centralističkim stvorila je u mladoj kraljevini pitanja koja nisu riješena sve do njenog kraja početkom Drugog svjetskog rata. Sve promjene koje su nastale na državnoj razini odrazile su se i na lokalnu, varaždinsku (o vladavini kralja Aleksandra više u: Marković, 1959; Čulinović, 1961; Stojkov, 1969; Stojadinović, 1970; Gligorijević, 1979; Boban, 1987; Boban, 1988; Horvat, 1989; Pribičević, 1990; Matković, 1993; Gligorijević, 1996; Janjatović, 2007; Matković, 1998; Bilandžić, 1999; Dimić, 2001; Janjatović, 2002; Goldstein, 2003; Cipek, 2006; Dobrivojević, 2006; Dobrivojević, 2006; Bojanić, 2007; Grgić, 2009; Petrović, 2009; Nielsen, 2014; Nikolić, 2017; Troch, 2018. i drugo).

Grad Varaždin je još u prvim poratnim godinama zadržao status slobodnog i kraljevskog grada koji je čuvao od 1209., kao prvi u kontinentalnoj Hrvatskoj. Gradski žig likovno je činio krilati anđeo koji čuva štit s gradskim tornjem, a odobrio ga je kralj Matija Korvin 1464. jer se od davnina koristio. Natpis je glasio: "Poglavarstvo slobodnog i kraljevskog Grada Varaždina". Međutim, u Kraljevini SHS taj se žig mijenja – natpis je privremeno ostao isti, ali je stavljen novi grb - kraljevski. Ubrzo će se promijeniti i natpis u *samo* "Gradsko načelstvo Varaždin". Uz to, 1922. nova kraljevina podijeljena je na oblasti, a ukinute su višestoljetne županije među kojima i varaždinska – jedna od najvećih. Početkom 1920-ih pokrenut je proces eksproprijacije kojim je Grad Varaždin, kao

feudalni gospodar, izgubio znatan dio posjeda, a time i novca od rente čime je osiromašena gradska blagajna. Na kraju, vojska nove kraljevine nije plaćala najam četiri gradske vojarne. Njih je Grad izgradio u drugoj polovici 19. stoljeća koji je najam austro-ugarska vojska plaćala zlatnim krunama, a kraljevska vojska ignorirala. Uzevši sve u obzir, Varaždin je u poraću *Velikog rata* izgubio državne i regionalne ustanove, prestao biti političko i upravno sjedište sjeverne Hrvatske, marginaliziran je i pretvoren u provincijski gradić kome je oduzeta gotovo trećina gradskog budžeta.

Varaždin je bio pred raznim izazovima i svladavao ih je najbolje što je mogao. Grad se pokušao gospodarski osnažiti razvojem tekstilne industrije poput TIVAR-a 1918., Varaždinske industrije svile - VIS 1929., Tkaonice Mariborske tekstilne tvornice, jačanjem gradskih trgovaca i obrtnika, obrazovanjem građana kroz gimnazijsku ekstenzu, pjevačka, crkvena i sokolska društva, knjižnicu, muzej itd. No, politička represija onemogućavala je napredak, a ubrzo su se javili i prvi antisrpski osjećaji (Huzjan, 2019: 27-38).

2. KAKO SU U VARAŽDINU HVALILI KRALJA ALEKSANDRA?

Kralj Aleksandar u Varaždinu je boravio tri puta - u lipnju 1924., u listopadu 1925. i posljednji puta u lipnju 1931. godine (*Kralj i narod. Trijumfalna putovanja Njegova Veličanstva Kralja po Savskoj banovini I. VI. – 18. VI. 1931., 1931.*). Prvi puta došao je u Varaždin u pratnji kraljice Marije na poziv lokalnog Društva kolo jahača i vozača Zrinski. Prisustvovali su konjičkim utrkaма, razgledali grad, a u predvečer krenuli prema Lepoglavi i Trakošćanu. Načelnik Vjenceslav Podgajski ovako je komentirao posjetu:

"(...) smatra ugodnom dužnošću sl. gradskom zastupstvu saopćiti, da ga je Nj. Vel. Kralj Aleksander prigodom boravka u gradu Varaždinu ovlastio, da u ime Njegovo, kao i Nj. Vel. Kraljice Marije, izruči toplu zahvalu pučanstvu slob. i kr. grada Varaždina na srdačnom dočeku i iskazima lojalnosti. Gradsko zastupstvo saslušalo je ovu Kraljevu poruku ustavši sa sjedala, te kliče 'Živio kralj!' (HR-DAVŽ, *Zapisnici Gradskog poglavarstva*, 11. 6. 1924.)

Treba dodati da je toga dana bio pretučen gradski obrtnik Franjo Brombauer od pripadnika ORJUNA-e jer nije izvjesio državnu zastavu. Događaj je u lokalnom tisku opisan kao *Divlji zapad* (*Hrvatsko jedinstvo*, 14. 6. 1924., 2).

Drugi posjet Varaždinu bio je također u pratnji kraljice Marije, ali su se u Varaždinu zadržali kratko te potom krenuli grofovskoj obitelji Bombelles u posjet i lov (20-ak kilometara zapadno od Varaždina). Medijski izvještaji o tom posjetu bili su šturi jer je kraljevski par putovao *incognito*, ali *Ilustrovani list* je uspio

objaviti par fotografija.

Treći posjet kralja Aleksandra Varaždinu 1931. najbolje je dokumentiran – u tisku, fotografiji i filmu. Lokalni prorežimski tisak *Varaždinske novosti* najavljuje dolazak i smjer kretanja kralja uz popratni komentar:

"(...) mi ćemo (...) opravdati mišljenje cijelog Beograda, a i zvaničnih krugova. Ako upitate koji je grad u našoj zemlji najviše zadojen jugoslavenskom idejom — onda na svakom mjestu (...) vam bez razmišljanja odgovara(ju): 'Varaždin'. Jeste. Varaždin je to bio, to je sada, to će i ostati" (*Varaždinske novosti*, 4. 6. 1931., 1).

Kralja je na ulasku u grad dočekaio i slavluk s natpisom: "Dobro nam došao Kralju Ujedinitelju!", a kod zgrade današnjeg Hrvatskog narodnog kazališta drugi s obostranim natpisom: "Aleksandre, Varaždin je Tvoj" i "Živio naš Kralj" (*Varaždinske novosti*, 11. 6. 1931., 1; *Kralj i narod. Trijumfalna putovanja Njegova Veličanstva Kralja po Savskoj banovini I. VI. – 18. VI. 1931.*, 34). Kralja je u Varaždinu dočekala vojska, sokoli, građani, a u gradskoj vijećnici načelnik Dragutin Perko uz pozdravni govor:

"(...) da u ovom historijskom gradu sjeverne državne granice za Vas sva srca biju, koja će srca prestati kucati u ljubavi prema Vašem Veličanstvu kada ohlade na bojnem polju za čast, slavu i veličinu moćne nam Jugoslavije, i za obranu Vašeg Veličanstva i cijele uzvišene dinastije Karagjorgjevića". (*Kralj i narod. Trijumfalna putovanja Njegova Veličanstva Kralja po Savskoj banovini I. VI. – 18. VI. 1931.*, 34).

Nakon službenog dočeka u vijećnici, kralj je posjetio i muzej u Starom gradu, a potom krenuo u smjeru Ivanca. Na izlasku iz grada otpraćen je uz slavluk: "Bog Te pratio – skoro nam se vratio" (*Varaždinske novosti*, 11. 6. 1931., 2). Ovaj posljednji posjet kralja Aleksandra Varaždinu zabilježen je i filmskom kamerom, a može se vidjeti u jednoj od uvodnih epizoda dramske serije "Aleksandar od Jugoslavije" redatelj Zdravka Sotra iz 2021. godine.

U monarhističkoj Jugoslaviji kraljev rođendan bio je državni blagdan i kao takav se obilježavao u Varaždinu. Toga dana izvješene su državne zastave, u katoličkoj i pravoslavnoj crkvi te sinagogi održani su prigodni vjerski obredi, a vojska je s raznim društvima organizirala prigodni mimohod. Ovako je proslava opisana u prorežimskim novinama u prosincu 1929., u prvoj godini kraljeve diktature:

"Sve kuće, bez iznimke, bile su okićene državnim barjacima, a lijep sunčani dan izmamio je već ujutro građanstvo na ulice. U pol 10 odslužena je u župnoj crkvi svečana misa (...). Pred crkvom poredana je bila počasna četa domaćeg pešadijskog puka Jelačića i jedna baterija savskog artiljerijskog puka (...), a na

čelu vojske g. Panta Draškić,¹ brigadni general i komandant savske pešađijske brigade. (...) Predvečer bio je čitav Varaždin sav rasvijetljen. I na prozorima najmanje kućice gorjele su svijeće za vrijeme bakljade, koju je predvodila vojna muzika s počasnom četom, zatim jedna četa građanske garde i vatrogasaca te omladina srednjih škola. Svuda, kuda je prolazila povorka, oduševljeno se klicalo Njegovom Veličanstvu Kralju i Jugoslaviji" (*Varaždinske novosti*, 19.12. 1929., 1).

Uz navedeno, sljedeća važna obljetnica koja će se proslaviti u Varaždinu bit će vezana uz 10-godišnjicu vladanja kralja Aleksandra 1931. godine. Te godine će Varaždinsko muzealno društvo dati prijedlog da se park oko Starog grada nazove njegovim imenom. (*Varaždinske novosti*, 25. 10. 1934., 3). Za to je Dvorska kancelarija dala pristanak, ali uređenju i preimenovanju parka pristupilo se tek iza listopada 1934. godine:

"Perivoj Viteškog Kralja Aleksandra I. Ujedinitelja neka svojom ljepotom i skladnošću svakom pokaže koliko je naš grad volio svoga Velikog narodnog vladara, neka zauvijek Njemu sačuva svoj spomen u našem gradu". (*Varaždinske novosti*, 25. 10. 1934., 3).

3. UVREDE I NESLAGANJA

Do sada predstavljeni opisi u Varaždinu pozitivno su govorili o kralju Aleksandru I., međutim, bilo je i onih sasvim suprotnih. O posljednjem dolasku kralja u Varaždin 1931. zabilježeno je sjećanje iz 1981. godine:

"Ali buržoaske novine, namjesto da pišu o neuspjehu i blamaži režima, raspisale su se o oduševljenom dočeku kralja i zbog toga navodim nekoliko primjera, kakvi su bili u stvarnosti ti oduševljeni dočeci. Kad je Aleksandar Posljednji dolazio u Varaždin (tako ga nazvao kazivač op. a.), morali su po naređenju bana doći iz svakog sela po 2 odbornika u seljačkom odijelu. Došlo je nekoliko tuceta špiuna, policajaca i vojska. Da bi bilo što više svijeta, najurili su svu djecu iz škola i državne službenike, a radnicima iz tvornice Tekstil zaprijetili su se, da moraju doći. No uza sve to nisu mogli sabrati dosta masa. Videći neuspjeh kralj je sa svojim čuvarima odmahlio dalje...". (*Varaždinske vijesti*, 19. 11. 1981., 2).

Sljedeći primjeri su eksplicitni. Oni su odraz stava pojedinaca koji su u

¹ O boravku generala Pante Draškića u Varaždinu vidi u: Huzjan, V. (2012.) Život generala Kraljevine Jugoslavije u Hrvatskoj - Panta Draškić u Varaždinu, *Historia Varasdiensis*: časopis za varaždinsku povjesnicu, Društvo povjesničara Grada Varaždina i Varaždinske županije, br. 2, Varaždin, 175-184.

jednom trenutku javno izrekli svoje mišljenje i zbog toga bili kažnjeni. Njihov slučaj završio je na sudu gdje je u zapisnicima sve detaljno prepričano i zabilježeno. Tako je npr. pri prvoj posjeti kralja Aleksandra I. Varaždinu u lipnju 1924. Fabijan Papec izjavio: "Jeste čuli, došao je gedja, jeste ga vidili, došao je nam Hrvatima rit lizati" (HR-HDA, F 1363, Politička situacija, Grupa XXI, 815, 24. 6. 1924.). Isti je sumještane odgovarao da idu u svečanu stražu pred kralja Aleksandra: "(...) govoreći da ne trebaju ići gledati Srba, (...) da to nije njihov kralj jer da su oni republikanci i da tu vlada samo republika" (HR-HDA, F 1363, Politička situacija, Grupa XXI, 815, 24. 6. 1924.). Zatim, Jakob Žuti iz Moždencea, koji je vodio agrarnu reformu u svom kraju sukobio se sa susjedima kojima nije odgovarao njegov način rada i vikao: "(...) Ja sam vaš Aleksandar, Bog i Kristuš, i kako ja rečem onako mora biti". (HR-HDA, F 1363, Politička situacija, Grupa XXI, br. 1343, 29. 5. 1928.). Ili kada je travnju 1931., u krčmi Valenta Kezele u Gornjem Knegincu, Ivan Vitez pio s prijateljima te je Josipu Vugrincu tada viknuo:

"Ti si Srbin i izdajica svoje domovine te si izdao Hrvatstvo", našto mu je Vugrinec rekao: 'Ja sam uvek dobar i pošten Hrvat kao i danas pošten Jugoslaven'. Na to mu je Vitez odgovorio: 'Ja se s(...) na današnje Jugoslavenstvo. Nadalje je prisutni Večerić (Mijo) viknuo: 'Živila Jugoslavija!', na što mu je Vitez odgovorio: 'S(...) ti se na Jugoslaviju". (HR-HDA, F 1363, Politička situacija, Grupa XXI br. 2524, 27. 4. 1931).

Bilo je i drugih slučajeva u kojima su građani u Varaždinu ili njegovoj najbližjoj okolini u međuratnom razdoblju psovali kralja Aleksandra i režim koji je predstavljao, ali navedeni primjeri sasvim su dovoljni da se stekne opći dojam.² No, na kraju ovog odlomka treba spomenuti i seriju članaka pod nazivom *Tri godine Jugoslavije* koje je napisao varaždinski odvjetnik Adolf Uršić zbog čega je priveden i kazнено odgovarao (*Narodno jedinstvo*, od 7. 1. do 4. 3. 1922.). Članci su objavljeni u lokalnom tisku *Narodno jedinstvo* u više brojeva te slikovito komentiraju trogodišnja društveno-politička zbivanja. Autor sažeto opisuje apsurdne u Kraljevini S. H. S. i osobno razočaranje političkom situacijom. Premda ne treba vjerovati svemu što piše u novinama i takav sadržaj treba uzeti s rezervom, ipak je prikaz razmišljanja jednog varaždinskog intelektualca o društveno-političkoj svakodnevnici. Nezadovoljan je školskim sustavom, poljoprivrednim pitanjem, korupcijom, premlaćivanjem (*batinanjem i*

² Više u Huzjan, V. (2023.) Štikleci varaždinske međuratne povijesti, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Posebna izdanja – knjiga 44, Zagreb-Varaždin.

kundačenjem) građana, za željeznicu da košta više nego u Austro-Ugarskoj Monarhiji te da jednako toliko smrdi, a varaždinskog odvjetnika Hinka Krizmana nazvao je *posrbljenim Hrvatom*. Izneseni stavovi u tim člancima, katkad vrlo oštri, pripadaju isključivo Adolfu Uršiću, a ovako je započeo razmišljanje o tri godine postojanja Kraljevine S. H. S. / Jugoslavije:

"Krivo je kod nas tomu u prvom redu to što se Srbi smatraju u našoj državi nekim privilegiranim narodom ili recimo plemenom, jer su oni tobože jedini u ovoj državi čija je zasluga da je došlo do sastava Jugoslavije i 'oslobođenja' Hrvata i Slovenaca ispod austro-ugarskog gospodstva. Srbi vele dalje da su oni žrtvovali za Jugoslaviju stotine hiljada glava na ratištu, a žrtvovali i svoju posebnu državu Srbiju, svoga kralja itd., a osim toga tvrde da su oni najpozvaniji da vode riječ u Jugoslaviji jer su oni već i prije bili posebna država (...), dok smo mi Hrvati i Slovenci bili tek puke pokrajine A-U Monarhije". (*Narodno jedinstvo*, 7. 1. 1922., 2).

Zbog svojih političkih stavova A. Uršić je u međuratno vrijeme više puta kažnjavao.

4. KOMEMORACIJA KRALJU ALEKSANDRU

Obavijest o smrti kralja Aleksandra u Varaždinu objavljena je vjerojatno dan kasnije plakatom pod nazivom *Jugoslavenski narode*. U njemu je opisan događaj atentata u Marseillesu, kraljeva politička oporuka te da će novi suveren biti Petar II. Karađorđević, njegov sin. (GMV PO 57391). Lokalne *Varaždinske novosti* vijest su objavile tri dana kasnije opisavši da su građani spontano izvjesili crne zastave na kućama, a trgovci u izlog stavili kraljev portret s crnom trakom. (*Varaždinske novosti*, 11. 10. 1934., 1). U vijećnici je održana prigodna žalobna sjednica, a prisegu vjernosti novom vladaru položili su gradski i državni činovnici kao i pripadnici vojske. Sve planirane javne aktivnosti su otkazane, a predstojništvo gradske policije objavilo je sljedeću zapovijed:

"(...) za vrijeme duboke žalosti povodom smrti Blaženopočivog Viteškog Kralja Aleksandra I. Ujedinitelja tj. od 26. oktobra do 21. novembra o. g. zabranjeno je održavanje javnih veselja, pjesama i muzike u javnim lokalima i inače kartanje, igranje biljara, tombole, domine i drugih zabavnih igara te održavanje skupština i zborova i javne manifestacije." (*Varaždinske novosti*, 1. 11. 1934., 5).

Za 18. listopada, dan pokopa kralja, na glavnom varaždinskom trgu održana je prigodna žalosna komemoracija. Vijećnica je ukrašena crnom tkaninom, ispred je postavljen oltar i odar/ *katafalk* oko kojeg su mirno stajali

vojnici i građani. Sve je pomno organizirano, a po završetku skup je mirno raspušten. Na sam sprovod, iz Varaždina je krenuo gradski načelnik Stjepan Novaković u pratnji četiri istaknutijih građana. Zajedno su uz kraljev odar položili srebrni vijenac. Bio je težak oko 1,5 kilograma te naručen u zagrebačkoj radnji Grisbach i Knaus. Vijenac je imao promjer oko 60 centimetara i pozlaćenu traku s tekstom: "Viteškom Kralju Aleksandru I. Ujedinitelju građani grada Varaždina 18 X 1934." (HR-DAVŽ, Gradsko poglavarstvo Varaždin, *Spomenik kralju Aleksandru 1934-1939*, kut. 44; *Varaždinske novosti*, 18. 10. 1934., 5).

5. ODBOR ZA PODIGNUĆE SPOMENIKA VITEŠKOM KRALJU ALEKSANDRU I. UJEDINITELJU U GRADU VARAŽDINU

Već 24. listopada 1934. varaždinsko gradsko poglavarstvo donijelo je odluku o podizanju spomenika u čast pokojnog kralja Aleksandra. Zato je 26. studenoga i osnovan *Odbor za podignuće spomenika Viteškom Kralju Aleksandru I. Ujedinitelju u gradu Varaždinu*. (Huzjan, 2017: 153-162). Predsjednik odbora bio je tadašnji gradski načelnik Stjepan Novaković. Ubrzo je i dogovoreno da će podići spomenik u formi statue, a vizualne prijedloge poslali su Julije Čikoš Sesia (1898.-1978.), Antun Augustinčić (1900.-1979.) i Frano Kršinić (1897.-1982.).³ Odbor je prihvatio likovno rješenje A. Augustinčića, dok su ostali dobili zahvalnicu. Ukupna svota za honorar autoru, izradu spomenika, transport od Zagreba do Varaždina te postavljanje iznosila je 197.360,86 dinara, a raznim dobrotvornim akcijama skupljeno je nešto više – 228.421,36 dinara. Višak je predan u Gradsku štedionicu. U svom konačnom rješenju, skulptura prikazuje kralja Aleksandra u stojećem položaju, u vojnom kaputu, koji u lijevoj ruci drži mač, a u desnoj svitak – oktroirani ustav. Statua je izrađena od bronce, a bila je smještena na postolju prvotno ukrašenim tamnim kastavskim mramorom. Ukupna visina spomenika iznosila je 6,5 metara. Postament je bio ukrašen trima prigodnim reljefima.⁴

Za dan otkrivanja spomenika prigodno je određen 6. rujna 1935., rođendan kralja Petra II. Karađorđevića (GMV 54448). Sve je bilo pomno pripremljeno na glavnom gradskom Trgu kralja Tomislava. Ispred vijećnice postavljen je podest s oltarom. Tamo su smjestili predstavnike kralja Petra,

³ Likovno rješenje Frane Kršinića nije sačuvano u spisima (op. a.).

⁴ Arhivsko gradivo o radu *Odbora* i postavljanju spomenika je u Državnom arhivu Varaždin pod oznakom: HR-DAVŽ, Gradsko poglavarstvo Varaždin, *Spomenik kralju Aleksandru 1934-1939*, kut. 44.

kraljevske vlade i banske uprave te druge odličnike. Kraj njih bili su članovi pjevačkog društva sv. Nikole, potom, s obje strane oltara časnici, sokoli, pripadnici građanske čete, dobrovoljnog vatrogasnog zbora, raznih građanskih i vjerskih društava, potom predstavnici tvrtki, školarci i drugi građani. Kraj samog spomenika postrojena je četa lokalnog 36. pješadijskog puka Jelačić. (*Varaždinske novosti*, 12. 9. 1935., 2). Kada je krenula ceremonija, prvo je služena sv. misa, potom je uslijedio čin skidanja platna i otkrivanje spomenika te prigodni govori. U podnožju spomenika položen je vijenac, odsvirana državna himna, vojska je priredila mimohod, a na kraju su se odabrani pogostili na svečanom banketu u Grand hotelu Novak.

Kada je zabava završila i prvi dojmovi slegnuli, javile su se prve primjedbe na preciznost postavljanja postamenta i estetiku spomenika. U listopadu 1935., na sjednici Odbora, istaknuto je da postament nije precizno smješten te da likovnost reljefa ne odgovara naručenome. Naime, reljef s istočne strane postamenta prikazivao je doček kralja Aleksandra pred Starim gradom, a dočekan je pred vijećnicom. Tražena je izmjena u smislu prikaza kralja Aleksandra kako prima kruh i sol iz ruku gradskog načelnika pred vijećnicom - kako se i dogodilo. Potom, reljef na zapadnoj strani postamenta prikazivao je prijelaz bana Josipa Jelačića preko varaždinskog Dravskog mosta 1848. godine. Na njemu nisu bili zadovoljni isticanjem serežana i ustanika s dugim bojnim kosama te vojnim kapama koje su ličile na ugarske. Traženo je da se poboljšaju i kvalitetnije obrade likovi serežana i ustanika. Na kraju, treći reljef prikazivao je komemoraciju s glavnog gradskog trga u listopadu 1934. godine. On uopće nije bio naručen niti je likovno rješenje bilo predano članovima Odbora na razmatranje. Stoga se traži njegovo uklanjanje. Bio je, zapravo, naručen prikaz smrti Krste Frankopana pred Starim gradom 1527. godine. No, Odbor je sada tražio izmjenu da se postojeći reljef makne te da se stavi sljedeći natpis: "Čuvati jedinstvo narodno i cjelinu državnu, to je najviši cilj Moje vladavine, a to mora biti najviši zakon za Mene i svakoga" (HR-DAVŽ, GPV, *Spomenik kralju Aleksandru 1934-1939*, kut. 45). Suvremenici su postavili pitanje kako je do toga došlo? Jedan od gradskih zastupnika Nikola Pečornik je kazao da je za sve propuste kriv gradski načelnik S. Novaković, dok se on branio da je netko umjesto njega poslao pisana odobrenja. Kako bilo, kasnije su napravljene neke manje izmjene. Postament više neće imati tamni ukrasni kamen, već bijeli, a s prednje strane će nestati natpis tj. ime osobe kojoj je spomenik podignut – Aleksandar I. (Huzjan, 2017: 137-162).

Nekako u to vrijeme Miroslav Krleža je, vjerojatno u Zagrebu, razgovarao s A. Augustinčićem o njegovom spomeniku u Varaždinu. Navodno je na dan otkrivenja, kada je jugoslavenska zastava maknuta sa spomenika, uočeno

da je netko kralju na desnu ruku, kojom drži ustav, stavio kantu sa smećem.

"To je skandal! Zamislite Vi, okačiti košaru sa smećem (objašnjavao je A. Augustinčić M. Krleži op. a.). - To nije skandal, to je dobro, jer okačiti košaru sa smećem kralju o ruku kojom drži povelju o diktaturi, to je napredan čin, a osim toga, sam spomenik ne vrijedi naročite pažnje. Augustinčić me grdnim riječima ispsovao i više se nismo vidjeli do ratnih dana (prokomentirao je M. Krleža op. a.)" (*Varaždinske vijesti*, 28. 6. 1990., 8; Čengić, 1985.).

6. KAKO SU U VARAŽDINU SRUŠILI SPOMENIK KRALJU ALEKSANDRU?

Spomenik kralju Aleksandru će na varaždinskom glavnom trgu ostati sve do 11. travnja 1941., odnosno do dana kada će u grad ući njemačka vojska te pripadnici ustaške organizacije i proglasiti osnutak Nezavisne Države Hrvatske. Do tog trenutka spomenik je bio mjesto okupljanja i susreta građana, mjesto održavanja javnih događaja kao i obilježavanja državnih praznika. No, sve se promijenilo u travnju 1941. godine. Fotografije događaja prikazuju da su građani okružili spomenik sa sigurne udaljenosti, potom je nekolicina vezala lanac oko vrata i povukla, srušila spomenik na tlo. Slijedi nekoliko svjedočanstava osoba koje su to vidjele: Vjera Ostoić (rođ. 1922.):

"Kada su rušili spomenik kralju Aleksandru bila sam na korzu. Pjevali smo sve hrvatske pjesme koje smo znali – *Ustani bane, Vila Velebita*, neke budnice itd. To je bio zanos! Nitko nije volio Jugoslaviju, niti Aleksandra pogotovo. Odmah su ga odvukli i ne znam kamo su ga bacili". (Huzjan, 2022: 203).

Zatim, Krešimir Mintas (rođ. 1934.): "Što se tiče rata u Varaždinu, pamtim kako su rušili spomenik kralju Aleksandru na glavnom gradskom trgu. Okupljeni su vikali: "Bravo, bravo!" (Huzjan, 2022: 199). Sjećanje Stanka Lazara (1933. – 2016.): "Sjećam se da su kod Jacominijeve kuće bila naslagana drva, pa kad su srušili kip Aleksandra, ljudi su s cjepanicama lupali po njemu" (Huzjan, 2020: 25). Ili sjećanje Predraga Grimsa (rođ. 1935.-2023.):

"Rušenja spomenika kralju Aleksandru se isto dobro sjećam. Stajao sam točno pred kinom Gaj. Mama je rekla da ne idem dalje. Tako sam vidio kako su mu prebacili lanac oko vrata i počeli ga potezati na pod sve dok nije pao. Onda su bili povici: hura! hura! Kako su se ljudi razišli vidio sam kip na podu. Bio je bez nogu jer su pukle pri padu. Nisam čuo što se kasnije dogodilo sa spomenikom" (Huzjan, 2022: 190).

Postament će još neko vrijeme ostati na trgu, ali će i on biti u potpunosti uklonjen. Sama skulptura je nestala. Vjerojatno je zbog bronce iskorištena za ratne potrebe, premda ne treba isključiti mogućnost da je dio spomenika izrezan i sačuvan kao ratni suvenir u privatnoj zbirci.

7. ZAKLJUČAK

Premda je u Varaždinu u prvim mjesecima postojanja nove južnoslavenske državne zajednice vladao zanos, on će ubrzo nestati te u nadolazećem razdoblju pretvoriti se u ogorčenje i otpor novoj vlasti. U jednoj vojarni izbit će vojna pobuna u srpnju 1919., Gradu će agrarnom reformom biti oduzeto zemljište, vojska neće plaćati najam vojarni čime je gradska blagajna znatno osiromašena, a ukidanjem Varaždinske županije - Varaždin je pretvoren u provincijski gradić koji je gospodarski preživljavao. Sve su to bili rezultati rada nove državne, kraljevske, politike. Unatoč tome, gradska politička elita podržavala je novi sustav i svoje povlastice. Premda je tijekom 1920-ih postojala oporba u Varaždinu, nakon siječnja 1929. javno su djelovali samo pobornici režima. U takvim okolnostima dočekan je listopad 1934. kada je stigla vijest o smrti kralja Aleksandra u Varaždin. Iza komemoracije donijeta je odluka o podizanju spomenika ubijenom kralju i već u jesen 1935. projekt je završen. Spomenik kralju Aleksandru u Varaždinu bio je na glavnom gradskom trgu sve do travnja 1941. kada je uspostavom vlasti Nezavisne Države Hrvatske uklonjen. Bio je jedini takav spomenik na tlu današnje Republike Hrvatske. Spomenik se do danas nije sačuvao iako može postojati mogućnost da se dio spomenika sačuvao u privatnoj zbirci. Danas u Varaždinu ne postoji nikakvo obilježje *in situ* koje bi sugeriralo da je tu ikada postojao ikakav spomenik.

Vladimir Huzjan

HOW IN VARAŽDIN THEY PRAISED AND INSULTED KING ALEXANDER I.
KARAĐORĐEVIĆ, ERECTED HIS MONUMENT AND TOOK DOWN HIS?

Summary

Although there was joy in Varaždin during the first months of the new South Slavic state union, it would soon disappear and in the following period develop into discontent and resistance to the new government. In July 1919, a military rebellion broke out, the agrarian reform took away most of the city's property, the army did not pay rent for barracks, which impoverished the city's treasury, and with the abolition of Varaždin County, Varaždin became a provincial city that survived economically. All of these were the results of the work of the new state, royal policy. Despite this, the city's political elite supported the new system and its benefits. Although there was opposition in Varaždin during the 1920's, after January 1929, only supporters of the regime were publicly active. October 1934 was met in such circumstances when the news of the assassination and death of King Aleksandar I Karađorđević arrived in Varaždin. After the commemoration, a decision was made to erect a monument to the murdered king, and already in the fall of 1935, the project was completed. The monument to King Alexander in Varaždin was located on the main town square until April 1941, when it was removed with the establishment of the government of the Independent State of Croatia. It was the only such monument in the territory of today's Republic of Croatia. The monument has not been preserved to this day, although there is a possibility that part of it is preserved in a private collection. Today in Varaždin there is not a single feature *in situ* that would indicate that there was ever a monument at that place. The occasion for the research was the 90th anniversary of the assassination and death of King Alexander I Karađorđević in Marseille, which was commemorated in 2024, and the aim of the research was to present the political consequences of this event in a microspace, specifically in the Croatian city of Varaždin. The research was mostly conducted in the State Archives in Varaždin, where two bundles of files of the *Committee for the erection of a monument to the Knightly King Alexander I the Unifier in the city of Varaždin* are kept, and in the Varaždin City Museum.

Key words: Varaždin, Monument to King Aleksandar I Karađorđević, Antun Augustinčić, Kingdom of Yugoslavia, World War II, Independent State of Croatia

IZVORI

Državni arhiv u Varaždinu (HR-DAVŽ):
Zapisnici Gradskog poglavarstva, 1924.
Spomenik kralju Aleksandru 1934-1939, kut. 44, 45

Hrvatski državni arhiv u Zagrebu (HR-HDA)
F 1363, Politička situacija, Grupa XXI.
F 1353, Politička situacija, Grupa VI.

Gradski muzej Varaždin, Povijesni odjel

FOTOGRAFIJE

Gradski muzej Varaždin
Privatna zbirka

LITERATURA

- Bilandžić, D. (1999.), *Hrvatska moderna povijest*, Golden marketing, Zagreb.
- Boban, Lj. (1987.) *Kontroverze iz povijesti Jugoslavije*, Školska knjiga, Zagreb.
- Boban, Lj. (1988.) *Hrvatska u diplomatskim izvještajima izbjegličke vlade 1941-1943.*, Filozofski fakultet, Zavod za hrvatsku povijest, Globus, Zagreb.
- Bojanić, I. (2007.), *Kaznena djela protiv časti i ugleda, Posebni dio kaznenog prava*, Petar Novoselec ur., Zagreb: Pravni fakultet Sveučilišta u Zagrebu, 181-201.
- Cipek, T. (2006.), 'Stoljeće diktatura' u Hrvatskoj, *Hrvatska politika u XX. stoljeću*, Zagreb: Matica hrvatska, 283-305.
- Čengić, E. (1985.). *S Krležom iz dana u dan*, 1-4, Globus, Zagreb.
- Čulinović, F. (1961.), *Jugoslavija između dva rata*, vol. II, Zagreb: Izdavački zavod JAZU.
- Dimić, Lj. (2001.), *Istorija srpske državnosti. Knjiga III. Srbija u Jugoslaviji*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Ogranak u Novom Sadu, Beseda, Izdavačka ustanova pravoslavne eparhije Bačke, Društvo istoričara južnobačkog i sremskog okruga, Novi Sad.
- Dobrivojević, I. (2006.), *Policija i žandarmerija u doba šestosiječanjskog režima kralja Aleksandra (1929.–1935.)*, *Časopis za suvremenu povijest*, 1, Zagreb, 99-137.

- Dobrivojević, I. (2006.), *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929-1934.*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.
- Gligorijević, B. (1979.), *Parlament i političke stranke u Jugoslaviji (1919.-1929.)*, Institut za savremenu istoriju, Narodna knjiga, Beograd.
- Gligorijević, B. (1996.), *Kralj Aleksandar Karađorđević*, BIGZ, Beograd.
- Goldstein, I. (2003.), *Hrvatska povijest*, Novi liber, Zagreb.
- Grgić, S. (2009.), Neki aspekti poimanja uvrede vladara u vrijeme diktature kralja Aleksandra I. Karađorđevića, *Radovi – Zavod za hrvatsku povijest*, vol. 41, Zagreb, 347-365.
- Horvat, J. (1989.), *Politička povijest Hrvatske, II. dio*, August Cesarec Zagreb.
- Huzjan, V. (2010.), O primjerima projugoslavenski orijentirane varaždinske gradske uprave prema kralju Aleksandru I. Karađorđeviću, *Radovi Zavoda za znanstveni rad Varaždin*, br. 21, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 219-251.
- Huzjan, V. (2012.) Život generala Kraljevine Jugoslavije u Hrvatskoj - Panta Draškić u Varaždinu, *Historia Varasdiensis: časopis za varaždinsku povjesnicu*, Društvo povjesničara Grada Varaždina i Varaždinske županije, br. 2, Varaždin, 175-184.
- Huzjan, V. (2017.). *Varaždin i vojska u međuratnom razdoblju (1918.-1941.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Posebna izdanja – knjiga 27, Zagreb-Varaždin.
- Huzjan, V. (2019). Varaždin u desetljeću nakon Velikog rata – pokušaj sinteze. *Varaždin i sjeverna Hrvatska u desetljeću nakon Velikog rata. Zbornik radova sa znanstvenog skupa održanog u Varaždinu 9. studenoga 2018. godine*, ur. Stjepan Damjanović, Vladimir Huzjan, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Zagreb-Varaždin, 27-38.
- Huzjan, V. (2020). *Varaždin u vrijeme Nezavisne Države Hrvatske (1941. – 1945.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Posebna izdanja – knjiga 33, Zagreb – Varaždin.
- Huzjan, V. (2022). *Varaždin u poraću Drugog svjetskog rata (1945.–1948.)*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Posebna izdanja – knjiga 41, Zagreb – Varaždin.
- Huzjan, V. (2023.) *Štikleci varaždinske međuratne povijesti*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zavod za znanstveni rad u Varaždinu, Posebna izdanja – knjiga 44, Zagreb-Varaždin.

- Janjatović, B. (1997.), 'Uvreda Veličanstva': teži zločin u karađorđevićevskoj kraljevini, *Radovi ZHP-a*, 30, Zagreb, 245-256.
- Janjatović, B. (2002.), *Politički teror u Hrvatskoj 1918.–1935.*, Zagreb: Dom i svijet.
- Kralj i narod. Trijumfalna putovanja Njegova Veličanstva Kralja po Savskoj banovini 1. VI. – 18. VI. 1931.* (1931.), ur. Petar Mihočević, Zagreb.
- Matković, H. (1993.), *Suvremena politička povijest Hrvatske*, MUP RH - Fakultet kriminalističkih znanosti, Zagreb.
- Matković, H. (1998.), *Povijest Jugoslavije (1918. - 1991.)*, Hrvatski pogled, Zagreb.
- Marković, D., Ristović, Lj. (1959.), *Pred nepriznatim sudom*, Beograd: Kultura.
- Nielsen, C. A. (2014.), *Making Yugoslavs: Identity in King Aleksandar's Yugoslavia*, University of Toronto Press.
- Nikolić, K. (2017.), *Jedna izgubljena istorija. Srbija u 20. veku*. Drugo dopunjeno izdanje, Službeni glasnik, Beograd.
- Petrović, Lj. Ž. (2009.) *Jugoslovensko međuratno društvo u mreži vlasti*, Institut za savremenu istoriju, Beograd.
- Pribičević, S. (1990.), *Diktatura kralja Aleksandra*, Globus, Zagreb.
- Stojadinović, M. (1970.), *Ni rat ni pakt*, Rijeka: Otokar Keršovani.
- Stojkov, T. (1969.), *Opozicija u vreme šestojanuarske diktature 1929-1935*, Beograd: Prosveta.
- Troch, P. (2018.), *Yugoslavism between the world wars: indecisive nation building*, Cambridge University Press.

TISAK

Volja naroda:

"Dojam u Varaždinu", 5. 12. 1918., 2.

Narodno jedinstvo:

Adolf Uršić, "Tri godine Jugoslavije", od 7. 1 do 4. 3. 1922.

Hrvatsko jedinstvo:

"The wild west (divlji zapad)", 14. 6. 1924., 2.

Varaždinske novosti:

"Proslava rođendana Nj. Veličanstva Kralja", 19. 12. 1929., 1.

"Dolazak Nj. V. Kralja u Varaždin. Dobro nam došao!", 4. 6. 1931., 1.

"Dolazak i boravak Njegovog Veličanstva Kralja Aleksandra I. u Varaždinu", 11. 6. 1931., 1-2.

"Tragična smrt našeg junačkog Kralja Aleksandra I.", 11. 10. 1934., 1.

"Narodna žalost u Varaždinu", 18. 10. 1934., 5.

"Akcija varaždinskog muzealnog društva za uređenje parka Kralja Aleksandra I. Ujedinitelja", 25. 10. 1934., 3.

"Primarno", 1. 11. 1934., 5.

"Otkriće spomenika kralju Aleksandru I.", 12. 9. 1935., 2.

Varaždinske vijesti:

"Vidjevši neuspjeh – kralj je odmaglio", 19. 11. 1981., 2.

"Krlježa o varaždinskom kralju", 28. 6. 1990., 8.

PRILOZI

1. Kralj Aleksandar na balkonu gradske vijećnice u ljeto 1931. godine (GMV 61553)

2. Prigodna komemoracija kralju Aleksandru u Varaždinu (Privatna zbirka)

3. Otkrivanje spomenika kralju Aleksandru u Varaždinu u rujnu 1935. godine (GMV 61552)

4. Trenutak rušenja spomenika kralju Aleksandru u Varaždinu u travnju 1941. godine (GMV, Fototeka 1078)

5. Isto (GMV, Fototeka 1076.)

6. Srušeni spomenik kralja Aleksandra u Varaždinu (GMV, Fototeka 1077)